

Inhoud

7	Inleiding
17	De zin van de begrafenis in de Griekse tragedie
25	Het wetenschappelijk experiment in de Oudheid en de Middeleeuwen
53	Het ontstaan van de experimentele methode
83	Over het bijzonder statuut van de menswetenschappen
97	Wetenschap, techniek en maatschappijkritiek
111	Wetenschappelijke apriori's tegenover het paranormale
123	Kort vertoog over de god van het christendom
151	Humanisme en antihumanisme
163	Weg van het WTK-complex: onze toekomstige samenleving
195	De eed van Hippocrates en de medische ethiek
211	Legalisering van abortus
243	Ethische problemen rond euthanasie
255	Ethisch-wijsgerige aspecten van experimenten op mensen en dieren
269	Nawoord
279	Noten

*Mensen die slapen trekken zich terug in hun eigen wereld;
mensen die wakker zijn leven in een gemeenschappelijke wereld.*

Heraclitus

Inleiding

Na een academische carrière van 37 jaar, waarvan 30 als gewoon hoogleraar in het departement wijsbegeerte en moraalwetenschap van de Gentse universiteit, ging de in Vlaanderen welbekende filosoof en ethicus Etienne Vermeersch in oktober 1997, na afloop van een mandaat als vice-rector, met pensioen. Vele duizenden studenten genoten meer dan drie decennia van zijn helder, kritisch en enthousiasmerend onderwijs. Naast en na Leo Apostel, Jaap Kruithof en Rudolf Boehm was Etienne Vermeersch zowat het zwaartepunt en de bezieler van de opleiding en het onderzoek in de wijsbegeerte, de moraalwetenschap en de morele begeleiding aan de Gentse Alma Mater. En intussen werd hij bij het ruime publiek in Vlaanderen bekend als veel gevraagd spreker en als commentator in de schrijvende pers en in de audiovisuele media.

Dit boek bundelt een selectie uit de vele artikels die hij tijdens zijn loopbaan publiceerde in tijdschriften en boeken die voor het ruime publiek vaak nog maar moeilijk vindbaar of toegankelijk zijn. De keuze viel op teksten die geen zuiver academisch of vaktechnisch karakter hebben en die interessant zijn voor een breed publiek. We hebben dus niet gestreefd naar volledigheid. Wel werd een zekere representativiteit voor de grote krachtlijnen en themata en voor de breedte van zijn belangstelling en zijn publicistisch werk beoogd.

De artikels van Vermeersch onderscheiden zich in de eerste plaats door de hoge graad van analytische en kritische helderheid en scherpte van zijn teksten. Vermeersch schrijft in een bevattelijke, transparante, precisie beogende taal en stijl. Hij onderscheidt zich door scherpte en pertinentie in de probleemstelling en de argumentatie en

door zijn permanente zoektocht naar een betrouwbare basis in hard feitenmateriaal en in dwingende rationele overtuigingskracht. In de tweede plaats is er de opvallende breedte van zijn belangstelling. Een zeer ruime waaier van probleemgebieden en themata komt in zijn denken en schrijven aan bod. Vandaar ook de titel van deze bundel: van de oudgriekse koningsdochter Antigone tot het eerste gekloonde schaap Dolly. Vermeersch is geen enge hokjeswetenschapper, geen puur vaktechnisch georiënteerde specialist, geen *one issue*-onderzoeker. Integendeel. Hij is steeds een zowel in de breedte als in de diepte georiënteerde intellectueel in de beste Verlichtingstraditie. Begonnen als klassiek filoloog, in het kader van zijn opleiding in het jezuïetennoviciaat dat hij enkele jaren doorliep, legde hij zich na een ingrijpende geloofscrisis en na zijn uittreden uit de jezuïetenorde op de wijsbegeerte toe, mede onder invloed van zijn toenmalige Gentse leermeesters Leo Apostel en Jaap Kruithof. Binnen de wijsbegeerte richtte zijn hoofdinteresse zich als gevolg van zijn geloofscrisis op het zoeken naar kenniszekerheid en kennisbetrouwbaarheid. Die zoektocht was verbeterd en hyperkritisch en zou hem duurzaam tekenen. Dat resulteerde aanvankelijk in een specialisatie als logicus en vooral als kennistheoreticus. Die specialisatie vond haar neerslag in zijn doctoraalscriptie waarin hij, na een kritische evaluatie van de neopositivistische en fenomenologische kennisleer, een op informatietheorie en cybernetica stoelende vormtheorie ontwikkelde. Van daaruit verbreedde zijn werkgebied zich naar de geschiedenis van de wijsbegeerte en naar de wijsgerige antropologie, nog wat later naar de ethiek en de toegepaste ethiek. Zijn belangstelling voor vraagstukken betreffende de mens confronteerde hem meer en meer met actuele en concrete maatschappelijke en uiteindelijk ook met maatschappijkritische en politieke problemen en met de vraag hoe ook op het vlak van normen en waarden een stevige vorm van rationaliteit zou kunnen gevonden of ontwikkeld worden. Langs die krachtlijn groeide zijn interesse geleidelijk voor medische ethiek, biotechnologie en bio-ethiek en milieuwetenschap. De laatste jaren was er nauwelijks een ethisch controversieel probleem waarover hij niet analytisch en kritisch zijn stem liet horen.

De geselecteerde teksten in deze bundel werden rond een drietal hoofdgebieden gegroepeerd: (i) reflexie over wetenschap, (ii) milieuwetenschap en (iii) bio-ethiek. Twee teksten staan daar los van: één uit de beginperiode van Vermeersch als classicus, 'De Zin van de Begra-

fenis in de Griekse Tragedie' en een brochuretekst over de God van het christendom waarin hij zijn atheïsme fundeert, 'Kort Vertoog over de God van het Christendom'.

In het korte, uit een hoofdstuk van zijn licentiescriptie klassieke filologie gegroeide artikel over 'De Zin van de Begrafenis in de Griekse Tragedie' (1961), waarmee we deze bundel openen, bespreekt Vermeersch naar aanleiding van passussen bij de Griekse tragici Aeschylus, Sophocles en Euripides de betekenis van de begrafenis en het begrafenisritueel in het Athene van de 5de eeuw v.C. Hij gaat in tegen de stelling van Rohde dat de strenge begrafenisnormen hun verklaring zouden vinden in de mythologisch-metafysische voorstelling dat zonder begrafenis de zielen van de afgestorvenen rusteloos zouden blijven ronddolen omdat zij geen toegang kregen tot Hades. Volgens Vermeersch moet de verklaring veeleer in de *diesseitige* levensvisie van de Grieken gezocht worden; meer bepaald enerzijds in de fundamentele waarde van een eervolle afsluiting of afronding van een goed leven met het graf als gedenkteken dat de nagedachtenis van de afgestorvene in ere houdt, en anderzijds in de waarde van de uiting van piëteit door de naaste familieleden die door het opbaren, begraven en bewenen de fundamentele betekenis van hechte familiebanden tot uitdrukking brengen.

We selecteerden vervolgens vijf artikels over wetenschap. Het zoeken naar de essentie van wetenschappelijke kennis was sinds zijn geloofscrisis een dominante krachtlijn in de intellectuele ontwikkelingsgang van Vermeersch. Het kaderde in zijn gepassioneerde zoektocht naar betrouwbare en zekere kennis. Sterk beïnvloed door het neopositivisme vond Vermeersch die betrouwbare en zekere kennis enkel in de natuurwetenschappen en in die mens- en sociale wetenschappen die methodologisch maximaal bij de natuurwetenschappen aanleunen. De essentie van die wetenschappen ligt in de theorievorming op basis van methodische observatie en experiment. De eerste twee artikels behandelen het ontstaan en de voorgeschiedenis van de experimentele methode. In een derde artikel gaat hij nader in op het specifieke statuut van de menswetenschappen en behandelt hij dus het vraagstuk van de verhouding van die menswetenschappen tot de natuurwetenschappen. In een vierde artikel stelt hij de invloed aan de orde die van de hedendaagse wetenschap en techniek uitgaat op het heersende mens- en maatschappijbeeld en behandelt hij de vraag hoe men op basis van wetenschappelijk denken en wetenschappelijk

onderzoek aan rationele maatschappijkritiek kan doen. En in een vijfde tekst bewijst hij de principiële irrationaliteit van de zogeheten parawetenschappen die zich met zogenaamd paranormale verschijnselen bezighouden.

De tekst 'Het Wetenschappelijk Experiment in de Oudheid en de Middeleeuwen' (1970) is een wetenschapshistorisch artikel waarin omstandig en stevig geadstrueerd wordt aangetoond dat wat wij nu wetenschappelijke experimenten noemen en historisch uit de 17de eeuw dateert, gegroeid uit een bevruchtende synthese van antieke wiskunde en middeleeuwse techniek, in de wetenschappen van de Oudheid en de Middeleeuwen quasi volledig ontbrak. De thesis van de wetenschapshistoricus Crombie dat de experimentele methode haar oorsprong zou vinden bij Grosseteste, wordt weerlegd. Het uitvoerig artikel 'Het Ontstaan van de Experimentele Methode' (1969) is een vervolg op het vorige. Het ontwikkelt de stelling dat het type van experiment dat de experimentele methode in de wetenschappen introduceerde in de 17de eeuw bij Galilei gestalte kreeg en een fundamenteel nieuwe stap, zeg maar een kwalitatieve sprong, in de wetenschapsgeschiedenis betekende. Vermeersch wijst op voorlopers van het eigenlijke experiment in de Middeleeuwen tot en met de 15de en 16de eeuw, periode waarin vooral de opbloei van de technologie samen met de wiskunde van stimulerende betekenis was. Maar hij toont aan dat nog essentiële kenmerken ontbreken van wat later het wetenschappelijk experiment zal genoemd worden. Het artikel is een poging om de factoren begrijpelijk te maken die de essentiële kenmerken van het experiment geconstitueerd hebben en gaat ook in op het moeizame proces waarin in de 17de eeuw de methodologische reflexie en explicatie van dit experiment als grondslag van de natuurwetenschappen tot ontwikkeling kwam. Beide artikels, daterend uit het eind van de jaren zestig, veronderstellen voor een goed begrip bij de lezer wel enige vertrouwdheid met de geschiedenis van de wetenschappen.

In 'Over het Bijzonder Statuut van de Menswetenschappen' (1987) gaat Vermeersch in op de nu al een eeuw oude discussie over het statuut van de mens- en geesteswetenschappen in vergelijking met de natuurwetenschappen. Zonder de neopositivistische idee van een eenheidswetenschap op basis van hard reductionisme te verdedigen, relativeert hij toch in de vorm van een aantal becommentarieerde stellingen de dichotomistische visies van Dilthey, Windelband, Rickert,

Winch, Habermas en Elster die aan de menswetenschappen een van de natuurwetenschappen methodologisch en kwalitatief radicaal verschillend statuut wilden geven. Uitgaande van een suggestie van Oppenheim en Putnam over de ladder van de diverse niveaus waaruit de werkelijkheid is samengesteld, bespreekt Vermeersch de specificiteit van de menswetenschappen zonder een onoverbrugbare kloof met de natuurwetenschappen te poneren. Het artikel kadert in de reeds genoemde zoektocht van Vermeersch naar de grondslagen van rationaliteit, wetenschappelijkheid en betrouwbare kennis en het illustreert de nawerking van de invloed die hij daarbij onderging van het neopositivisme van de Wiener Kreis.

In 'Wetenschap, Techniek en Maatschappijkritiek' (1973) stelt Vermeersch de vraag naar de invloed van de nieuwe informatietechnologie op het heersende mens- en maatschappijbeeld en op de maatschappelijke structuur. Met het heersende mens- en maatschappijbeeld doelt hij op het antropocentrisme en het dualisme dat sedert de Verlichting gebruikelijk is geworden: de visie die een scherpe oppositie maakt tussen het materiële enerzijds en het geestelijke of intellectuele anderzijds en de visie dat wetenschap, techniek en maatschappij door de menselijke Rede gestuurd en gestuurd kunnen en moeten worden. Vermeersch wijst op de crisis die zich in die visie zal voltrekken; enerzijds door de ontwikkeling van computers die steeds meer 'geestelijke' activiteiten kunnen simuleren en steeds meer menselijke beslissingen zullen beïnvloeden of overnemen, en anderzijds door de vaststelling dat wetenschap en techniek relatief autonome systemen worden die een eigen dynamiek met eigen wetmatigheden volgen en aan menselijke sturing ontsnappen. Wil het ideaal van de Verlichting niet helemaal verloren gaan, dan is een positief-wetenschappelijk onderbouwde maatschappijkritiek nodig die de maatschappelijke evolutie helpt bijsturen vanuit een brede maatschappelijke consensus over waarden, normen en doeleinden. Die consensus kan niet tot stand gebracht worden via fenomenologische of dialectische maatschappijkritiek maar via een redelijke en democratische waardereflexie waarrond een meerderheid kan ontstaan. Kritiek en engagement kunnen maar tot efficiënte beïnvloeding, controle en determinatie leiden als zij stoelen op streng mens- en sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Een klemtoon waaruit nogmaals de neopositivistische invloed blijkt die Vermeersch onderging.

Een van de issues die Vermeersch vanuit zijn passie voor rationaliteit altijd sterk geboeid hebben is de kritiek op al wat te maken heeft met zogenaamde paranormale verschijnselen. Ter illustratie geven wij het kort artikel 'Wetenschappelijke apriori's tegenover het paranormale' (1992) waarin hij vanuit rationele en wetenschappelijke inzichten de apriorische onbetrouwbaarheid en ongeloofwaardigheid van beweringen en theorieën over het paranormale beargumenteert. Het is een analytisch scherpe en glasheldere tekst.

We laten de tekst 'Kort Vertoog over de God van het Christendom' (1993) op de wetenschapsartikels volgen omdat hij illustreert hoe Vermeersch vanuit zijn zoektocht naar wetenschappelijke en ook ethische rationaliteit tot een radicale godsdienstkritiek kwam. Hij fundeert in deze tekst zijn atheïsme. Op een manier die door gelovigen als bijzonder scherp en striemend zal aangevoeld worden, geeft hij zijn rationele – logische en ethische – argumenten waarom de God van het christendom zijns inziens niet kan bestaan. Bepaalde eigenschappen die steeds aan de christelijke God werden toegeschreven zijn onverzoenbaar met de aard van de wereld die als zijn Schepping geldt, aldus Vermeersch, en de God van de Openbaring (het Oude en Nieuwe Testament) is een God waaraan fundamenteel immorele eigenschappen worden toegeschreven. Zo'n inconsistente, gruwelijk barbaarse en fundamenteel immorele God kan gewoon niet bestaan, argumenteert Vermeersch.

Het milieufilosofisch denken van Vermeersch wordt in deze bundel door twee artikels vertegenwoordigd: 'Humanisme en Antihumanisme. De ecofilosofische uitdaging' en 'Weg van het WTK-complex: onze toekomstige samenleving'. In beide artikels gaat Vermeersch in op de milieuproblematiek zoals hij die uitgebreider aan de orde stelde in zijn boek *De Ogen van de Panda* (1988).

In 'Humanisme en Antihumanisme. De ecofilosofische uitdaging' (1991) belicht Vermeersch de controversiële tegenstelling tussen humanisme en antihumanisme zoals die vooral in de jaren tachtig op de voorgrond trad. Het humanisme stelt de mens centraal als soeverein heerser over de natuur (antropocentrisme). Het antihumanisme herleidt de mens tot onderdeel van ecosystemen die als dominant gegeven naar voren worden geschoven (ecocentrisme). Vermeersch belicht deze tegenstelling tegen de achtergrond van zijn opvatting over de allesoverheersende wereldproblematiek die het gevolg is van de in hoge mate blinde en expansieve interne dynamiek van de in-

teractie tussen wetenschap, techniek en kapitalistische economie (het wTK-bestel). Zijn stelling is dat de tegenstelling tussen humanisme en antihumanisme naïef en futiel blijft als men het debat beperkt tot de oppositie tussen de primauteit van de mens versus de primauteit van de ecosystemen. De dynamiek van het wTK-bestel werd en wordt immers niet gepland en gestuurd door de mens als subject. Zij gehoorzaamt aan interne mechanismen en wetmatigheden die door niemand als zodanig werden uitgedokterd. Een filosofische herwaardering van de positie van de mens in de natuur en het centraal stellen van de ecosystemen op zichzelf zal die interne dynamiek van het wTK-bestel niet stuiten. Wil men enerzijds een ecologische wereldramp voorkomen en anderzijds de ethische norm van billijkheid en solidariteit respecteren met de mensen in de arme en Derde Wereld die nu en later aanspraak zullen maken op een gelijkwaardig aandeel in welzijn en welvaart, dan zal men dat wTK-bestel tot een stationair toerental moeten terugschroeven. Dat impliceert volgens Vermeersch dat het energieverbruik tot vernieuwbare energie en het grondstoffenverbruik tot recycleerbare grondstoffen worden beperkt, dat de pollutie tot een ecologisch draaglijk niveau wordt teruggebracht en dat de consumptie gereduceerd wordt tot wat met die vorige factoren verzoenbaar is. Een toekomstgericht humanisme bestaat in de mentaliteitswijziging die dit besef uitdraagt vooraleer het te laat is.

In 'Weg van het wTK-complex: onze toekomstige samenleving' (1990) behandelt Vermeersch dezelfde wTK-problematiek die hij in het vorig artikel aan de orde stelde maar gaat er dieper op in. Met name tracht hij zijn visie concreet te vertalen in beleidsmaatregelen die op diverse terreinen op de langere termijn kunnen of moeten genomen worden. Hij ontleedt de ingrepen die noodzakelijk zijn om te vermijden dat de blinde expansie van het wTK-bestel catastrofaal te pletter loopt op de eindigheid en dus de beperkingen van onze planeet.

Het derde deel van deze bundel groepeert een viertal artikels op het terrein van de medische en bio-ethiek. In 'De Eed van Hippocrates en de Medische Ethiek' (1971) argumenteert Vermeersch tegen de taai voortlevende idee dat de zogenaamde Eed van Hippocrates de grondslag zou vormen van een tijdloze en absolute medische ethiek. Hij wijst op het tijdsgebonden en historisch specifieke karakter van deze

Eed die het product is van een esoterische Pythagoreïsche sekte uit de 5de en 4de eeuw v.C. en die niet representatief genoemd kan worden voor het geheel van de Hippocratische geneeskunde zoals die uit het Corpus Hippocraticum spreekt, evenmin als voor de algemene klassiek-Griekse opvattingen. Vermeersch overloopt daartoe een aantal inconsistenties in het Corpus Hippocraticum en een reeks wijzigingen en accentverschuivingen die zich historisch in de Eed hebben voorgedaan. In een tweede deel van het artikel stelt hij de vraag aan de orde hoe men het vraagstuk van een eigentijdse medische ethiek zou kunnen benaderen als men die ethiek niet steriel wil beperken tot enkele zeer algemene en abstracte beginselen waaruit geen bruikbare concrete normen kunnen worden afgeleid.

De tekst 'Legalisering van Abortus. Bedenkingen bij de discussies in de senaatscommissie' (1989) werd geschreven naar aanleiding van het parlamentsdebat over abortus dat voorafging aan de goedkeuring van de wet Lallemand-Michielsen. Uitgegeven in brochurevorm wilde deze tekst een vrijzinnige stem in dit debat laten horen. In een vlijmscherpe analyse bekritiseert Vermeersch de zogenaamde persoonstheorie die de zygote, het embryo, de foetus vanaf zijn prilste begin als een "mens" of een "persoon" beschouwt. Hij stelt een benadering voor die aan de foetus een statuut van gradueel met zijn ontwikkeling toenemende beschermwaardigheid verleent zodat een duidelijk ethisch onderscheid kan worden gemaakt tussen vroege en late abortus.

'Ethische Problemen rond Euthanasie' (1993) is een pleidooi voor een maatschappelijke regeling die euthanasie mogelijk maakt bij patiënten die een ongeneeslijke ziekte hebben en uitzichtloos en ondraaglijk lijden en die zelf nadrukkelijk, weloverwogen en volgehouden vragen om uit hun lijden verlost te worden of bij patiënten die niet meer wilsbekwaam zijn maar voorheen een levenstestament in die zin hebben opgesteld. De argumentatie van Vermeersch berust op de erkenning van de wilsautonomie, de zelfbepaling, het zelfbeschikkingsrecht van de mondige mens die bevoogdend paternalisme afwijst.

Onze selectie sluit af met de tekst 'Ethisch-wijsgerige Aspecten van Experimenten op Mensen en Dieren' (1994). Naar aanleiding van de problematiek van experimenten op mensen en dieren snijdt Vermeersch het vraagstuk aan van een rationele, niet-absolutistische fundering van morele waarden en normen. Hij distilleert uit de wes-

terse morele traditie twee ethische basisbeginselen die hij toepast op die problematiek van experimenten: het beginsel van de medemenselijkheid, dat berust op de erkenning van de gelijkwaardigheid en het recht op zelfbeschikking van alle menselijke wezens, en het beginsel van de niet-inflictie van pijn of leed. Toegepast op het vraagstuk van experimenten op mensen betekent dat (a) de voorwaarde van *informed consent* van diegenen die aan proeven of experimenten worden onderworpen, en (b) de eis geen schade aan de proefpersonen te berokkenen in de vorm van pijn of leed. Met betrekking tot dierenexperimenten, waarbij het recht op zelfbeschikking per definitie niet van toepassing kan zijn, impliceert een rationele ethiek dat de pijn of het ongemak dat aan dieren wordt aangedaan maximaal dient vermeden te worden en in elk geval zorgvuldig moet afgewogen worden tegen de waarden van welzijnsbevordering die bij de experimenten in het geding zijn.

Hugo Van den Enden
zomer 1997

De zin van de begrafenis in de Griekse tragedie¹

Voor de Grieken was het begraven of verassen van de doden de hoogste plicht, en het niet-begraven-zijn was het grootste ongeluk dat een dode kon overkomen. Dat is een algemeen bekend gegeven; het wordt onder meer bevestigd door de herhaalde allusies op dit motief bij de Griekse tragici en door de centrale plaats die het bekleedt in de *Aias* en de *Antigone* van Sophokles en in Euripides' *Smekelingen*.² Het is immers duidelijk dat een goed dramaturg in zijn tragedies bij voorkeur die gevoelstoon zal laten spelen, en die onderwerpen zal behandelen, waarvan hij weet dat ze weerklank zullen vinden in het gemoed van zijn toeschouwers. Hierbij gaan we uit van het principe dat de gedragingen en beweringen die een tragedieschrijver naar voren brengt, niet zozeer de persoonlijke opvattingen van de auteur weergeven, maar eerder dat uitdrukken wat, volgens zijn overtuiging, de toeschouwers als betekenisvol zullen ervaren. We willen hier dus niet de persoonlijke mening van de tragici over de zin van de begrafenis onderzoeken, maar wel de opvattingen van het Atheense publiek van de vijfde eeuw hierover.

Men kan de vraag naar de zin of de motivering van de begrafenis op een algemeen antropologisch vlak stellen: alle volkeren kennen immers de een of andere vorm van uitvaart, een gebeuren dat steeds gepaard gaat met enkele stereotype gedragingen of rituelen. Waarom heeft de mens behoefte aan dergelijke rituelen? Dit algemeen probleem is hier niet aan de orde: de grondvormen van het menselijk gedrag kunnen binnen de verschillende culturen zo sterk uiteenlopen dat oorspronkelijk secundaire elementen een wezenlijke betekenis gekregen hebben: zo kan eenzelfde basismotivering nu eens tot veras-

sen, dan weer tot begraven aanleiding geven. Een algemeen antwoord op de zin van de uitvaarrituelen zou daarom een zeer complexe opgave vormen. We beperken ons hier tot de vraag wat binnen het Griekse cultuurkader de begrafenis betekende. Dat sluit niet uit dat we hierdoor een gedeeltelijke bijdrage leveren tot de algemene probleemstelling.

De moderne interpretaties van de sterke drang tot begraven bij de Grieken werden veelal beïnvloed door de theorie van Erwin Rohde. De dominante idee die achter de begrafenisplicht schuilt, is volgens hem de overtuiging dat de ziel van de onbegravene geen rust vindt in het hiernamaals omdat ze in Hades niet binnenkan. Ze waart rond onder de vorm van een schim en haar toorn zet zich neer op het land waar ze haars ondanks wordt weerhouden. Het argument voor deze opvatting vindt Rohde in de 23ste zang van de *Ilias*. Hier vraagt de schim van Patroklos aan Achilleus dat deze hem zo vlug mogelijk zou begraven opdat hij Hades zou kunnen binnengaan, want nu beletten de *psuchai* dit, tot hij verast is.³ De theorie van Rohde hierover is in essentie op dit vers gebaseerd. Hierbij moeten we het volgende opmerken. Bij onderzoek naar de godsdienstige of ethische opvattingen van dichters, tragici en andere auteurs van fictie, stoot men geregeld op contradicties. Een auteur laat zich immers niet zozeer door een samenhangende visie leiden, maar door de denkbeelden en emoties die de particuliere situatie suggereert. Het is dus nogal gewaagd uit één enkele passus definitieve conclusies te trekken. Welnu, dit motief komt alleen op deze plaats in de *Ilias* voor, en verder hebben we het nergens teruggevonden in de Griekse literatuur vóór de 5de eeuw. Ook in de tragedie wordt op deze opvatting niet gealludeerd, hoewel er daar voldoende aanleiding toe bestond. Daar staat tegenover dat we bij de drie tragici (Aischulos, Sophokles en Euripides) een menselijk heel goed aanvoelbare en op zichzelf afdoende motivering aantreffen; een beroep op die van Rohde is dus volstrekt onnodig. Bovendien komen de motieven die we in de tragedie vinden ook in de *Ilias* en de *Odusseia* voor en veel aangrijpender dan in deze ene hierboven aangehaalde passus.

Tegenover Rohde stellen we de hypothese dat men de motivering van de begrafenis vooral moet begrijpen in het licht van het geheel van de Griekse opvattingen over leven en dood. Een belangrijk kenmerk van die levensopvatting is het volstrekt *diesseitig* karakter ervan. De Grieken zochten de zin van het leven niet in een hierna-

maals, maar in het leven zelf. De dood treedt in hun ervaringswereld binnen wanneer ze er onmiddellijk voor staan, of wanneer hij hen treft bij geliefden. Dan is hij de wrede vijand die aan alles een einde maakt, aan alles wat op zichzelf goed, mooi en zinvol was. Over hetgeen na de dood met de mens gebeurt, hebben ze zich weinig bekommerd en over het statuut van de overledenen, de *nekroi* of de *psuchai*, hebben ze slechts vage ideeën die zeer veranderlijk zijn en alleszins onvoldoende duidelijk om een zo sterke ethische imperatief te funderen als het eerbiedigen van de begrafenisgebruiken voor hen inhield.

Bij deze gedachte aansluitend moeten we dus de motivering voor het begrafenisritueel in het *Diesseits* zoeken. Voor de Grieken was een leven slechts echt waardevol wanneer het ook waardevol eindigde.⁴ De begrafenis is voor hen een onderdeel van het *kaloos thanein* (in schoonheid sterven) en dit *kaloos thanein* is niet de voorbereiding op een ander bestaan, maar het mooie afsluiten van het zinvol geheel dat een mensenleven op zichzelf is (of zou moeten zijn). De rol van de begrafenis hierbij, en tevens de motivering die de Grieken dreef, cirkelt om twee polen: de eer en de piëteit.

Het begraven is de laatste *eer* die men de dode brengt; de lofrede bij het begraven is de bevestiging dat zijn leven eervol geëindigd is en door het graf wordt zijn nagedachtenis op de aarde hooggehouden. De grafheuvel of het gedenkteken is nog 'iets' van de dode onder het zonlicht; iets wat blijvend aan hem zal herinneren; door de tombe blijft de dode enigszins onsterfelijk.

Het begraven is ook de laatste daad van *piëteit* en liefde vanwege de naaste familieleden van de dode. Hier is niet zozeer het materiële begraven van belang, maar het feit dat de verwanten de dode bewenen en hem met eigen handen opbaren. Zoals het graf het leven afsluit tegenover de buitenwereld, omdat het getuigt dat een mens eervol gestorven is, zo is dit bewenen door de verwanten het afsluiten van het intieme familieleven: het getuigt dat hier een geliefde gestorven is.

Twee hoofdwaarden van de Griekse levensvisie die in het epos en de tragedie vaak tot uiting komen, liggen dus in het begrafenisritueel ineengestremeld: de drang naar roem en eer en de afhankelijkheid aan de intimiteit van de familie.

Er zijn voldoende gegevens voorhanden om aan te tonen dat deze zingeving van de begrafenis een van de constanten van de Griekse geesteshouding uitmaakt vanaf de homerische tijd tot en met de vijfde eeuw.